In 2001 verwierf het Legermuseum een exemplaar van het boek Artis magnae artillerae pars prima (Amsterdam 1650), geschreven door de Litouwer Casimir Siemienowicz, die diende in het Staatse Leger. Van dit belangrijke en invloedrijke boek over `de grote kunst der artillerie' verscheen in 1651 een Franse, in 1676 een Duitse en in 1729 een Engelse vertaling en in 173o nogmaals een Duitstalige uitgave. Het Legermuseum bezit al deze uitgaven, met uitzondering van de Engelse vertaling, die aanwezig is bij de Koninklijke Militaire Academie. Dit unieke ensemble leidde tot onderstaand artikel van boekhistoricus drs. Louis Ph. Sloos (1972), waarin de wetenschappelijke waarde van dit boek aan de hand van bibliografisch onderzoek en contemporaine literatuur wordt getoetst. Jan Piet Puype, senior-conservator van het Legermuseum, is verantwoordelijk voor de bijschriften van de afbeeldingen 3-5 en 10.

Un excellent livre: Siemienowicz' Artis magnae artilleriae pars prima

Een bijdrage aan de geschiedenis van de Nederlandse Republiek als verspreider van militaire literatuur

Louis Ph. Sloos

Inleiding

In 1648 werd bij de Vrede van Westfalen het werk op militair en staatkundig gebied van Gustaaf Adolf (1594-1632) ten aanzien van Zweden voltooid.[1] Dit was voor zijn dochter Christina, die in 1644 op achttienjarige leeftijd koningin van Zweden werd, het teken om er op haar beurt voor te zorgen dat het hof ook een culturele rol van betekenis kreeg. Het paleis moest een brandpunt worden van wetenschap en kunst, Stockholm een nieuw-Athene, waar zij zelf zou kunnen schitteren als de machtigste en meest geleerde vrouw van Europa, zo luidde haar ideaal. Om dit te bereiken had zij reeds eerder de Koninklijke Bibliotheek uitgebreid met de boekerij van Hugo de Groot.[2] Aan het befaamde uitgeversgeslacht Elsevier schijnt Christina verzocht te hebben een filiaal in Zweden te stichten. In plaats van de Elseviers, die haar verzoek in de wind hebben geslagen, vond zij de Amsterdamse drukker Johan Jansson bereid een drukkerij in Stockholm te vestigen. Waarschijnlijk is Daniel Elsevier overgekomen om advies te geven bij de inrichting ervan.[3] Nadat Isaac Vossius in 1648 was uitgenodigd om naar het Zweedse hof te komen, trad deze korte tijd later in dienst van Christina als een van de vele intellectuelen die haar omringden. Ze beloofde hem een jaargeld van vijfduizend gulden en kocht voor twintigduizend gulden de bibliotheek van zijn vader, die hij onder zijn beheer mocht houden.[4] Vossius vestigde de aandacht van Christina op Nicolaas Heinsius, die eveneens in haar dienst trad en onder meer door Europa toerde om boeken te verwerven voor Christina.[5]

Deze contacten tussen Zweden en de Nederlandse Republiek zijn illustratief voor de plaats van de Republiek in de wereld van het boek in de zeventiende eeuw. Hierbinnen was voor haar een

belangrijke plaats weggelegd wat betreft de verspreiding, in de betekenis van uitgeven, drukken en distributie, van militaire literatuur. Een opmerkelijk voorbeeld hiervan is het in 1650 te Amsterdam verschenen boek Artis magnae artilleriae pars prima van de hand van de Litouwer Casimir Siemienowicz. Dit boek vraagt om meerdere redenen de aandacht. Het is namelijk niet alleen opmerkelijk vanwege de combinatie van de herkomst van de auteur, de taal en de plaats van uitgave, maar het verscheen tussen 1650 en 1730 in drie landen in vier talen .[6] Bovendien verscheen het boek in alle gevallen in folio. Alleen al hierom lijkt hier sprake te zijn van een toonaangevend boek, wat kon worden getoetst aan de hand van de gereconstrueerde ingewikkelde bibliografische geschiedenis en contemporaine vakliteratuur. Een interessant gegeven is dat alle (bekende) uitgaven van Siemienowicz' verhandeling op een na in de collectie van het Legermuseum en alle binnen de Nederlandse krijgsmacht aanwezig zijn.

Siemienowicz en de artis magma; artilleriae

De Pruisische majoor M. de Grewenitz heeft het historische deel van diens *Traité de l'organisation et de la tactique de l'artillerie, et histoire de cette arme, ...* ingedeeld in vijf tijdvakken. Het derde tijdvak handelt over de jaren 1612-1740, ofwel van Gustaaf Adolf tot Frederik de Grote. Hij schrijft hierover: *La règne du roi de Suède forme une importante époque de la deuxième période de l'histoire de la guerre moderne, et on peut la considérer comme la troisième de l'histoire de la tactique de l'artillerie.*[7] Het Zweden van Gustaaf Adolf voerde oorlog met Denemarken, Rusland en Polen. In dit licht ontwikkelde de koning tapt de talens *dans l'organisation de sop armée, qu'on doft le considérer comme le créateur d'un nouvel ordre de bataille.*[8] Een van zijn Poolse opponenten was de artillerist en auteur van het hier te behandelen boek, Siemienowicz, die in deze periode zijn kennis en informatie over 'de grote kunst der artillerie' vergaarde. De artillerist Michael Mieth schreef in diens Artilleriae recentior praxis uit 1684 dat *ob schon solchesvor hunderd-auch wol weniger Jahren / noch in eimem Unvollkommenen Stamde war / Naben doch die Kriege mit den Schweden / und andern ihren Feinden / solches in grosse Vollkommenheit bracht*.[9] Het is derhalve niet zo verwonderlijk dat Siemienowicz na terugkeer van zijn langdurige verblijf in het buitenland in Polen op bevel van koning Wladyslaw IV zijn boek schreef.[10] De (vermeerderde) vertalingen van het boek en herdrukken ervan wijzen mogelijk op een zekere wetenschappelijke waarde voor de militair in de tweede helft van de zeventiende en de achttiende eeuw. Het moet daarom wrang voor de Polen zijn geweest dat de editio princeps van het boek in Amsterdam verscheen. Desondanks wordt het boek in de Poolse militaire historiografie beschouwd als le plus célèbre ouvrage polopais du XVIIe siècle, traitant des fusées.[11] De verdiensten van Siemienowicz worden, mogelijk gezien zijn Litouwse komaf, ook geclaimd door de Russen.[12]

De keuze van Casimir Siemienowicz voor de Amsterdamse uitgever Janssonius heeft te maken met zijn verblijf destijds in de Republiek. Over Siemienowicz is heel weinig bekend.[13] Hij werd geboren in Litouwen en noemde zichzelf Chevalier Lituanien. Verondersteld wordt dat hij rond 1640 een man van middelbare leeftijd was en kort na 1651 is overleden. Hij bezocht de academie van Vilnius en studeerde wiskunde, chemie, architectuur, hydraulica, et cetera. Daarnaast bekwaamde hij zich in tekenen, graveren en in de metallurgie. In het buitenland deed hij onder meer praktische kennis op. In 'Holland' studeerde hij krijgskunde en deed hij dienst in het leger van Frederik Hendrik, waarnaar hij in zijn boek meerdere keren met eerbied verwijst.[14]

In laatstgenoemde hoedanigheid nam hij onder meer deel aan de belegering van Hulst in 1645,[15] waarbij een belangrijke rol was weggelegd voor de Staatse artillerie. Frederik Hendrik werd hier onder meer bijgestaan door zijn schoonzoon Willem Frederik.[16] De finesse van de

belegering is treffend verwoord in het bekende werk Mémoires de Frédéric Henri prince d'Orange ... uit 1733.[17] Het komt erop neer dat de belegeraars dankzij effectief artillerievuur - de vesting is bestookt met dertienduizend kanonskogels en vijfhonderd granaten -[18] langzaam langs de dijk konden naderen. Siemienowicz was getuige van deze kanonnade en maakte na de overgave misschien deel uit van de militairen aan welke was
toeghestaen uyt te trecken met vliegbende Vaendelen, brandende Lonte, Koghels inde mondt, Musquetten op schouderen, en volle Bandeliers, met twee metale Stucken, halve Kartouwen, en grootera Mortier en Ammonitie van Oorloghe daer toe noodigh om elck dry schoten te doen, en met bare Meubelen en Bestialer te marcheren naer Antwerpen met een suffisant Convoy van Ruyteren en ghetal van Wagenera en Paerden om bare Bagagie, Siecken, Gequetsten, Artillerye en Goederen te voeren.[19]
Siemienowicz werd vervolgens door Wladyslaw IV in Polen ontboden, alwaar hij in 1647 werd benoemd tot ingenieur van de koninklijke artillerie en waar hij eindigde als tweede bevelhebber van dit wapen in de rang van luitenant-generaal.[20] Na zijn ontslag om geloofsredenen door de streng rooms-katholieke opvolger Jan Kazimierz, week hij in 1649 uit naar de Nederlandse Republiek.[21]

In de Witte-Paskaert
De Republiek was op dat moment een van de beste plaatsen ter wereld om een boek uit te geven; Effectively, Holland was the headquarters of the European book trade, aldus -Jonathan Israel in zijn jongste boek Radical Enlightenment ...[22]

De boekverkopers, in de ruimste betekenis van het woord, waren herkenbaar aan hun gevelstenen of uithangborden. Hierop stonden namen als inden Olm-boom (Lowijs III Elsevier), inde Vergulde Zonnewyser (Joan I Blaeu) en in de Witte Pas-kaert (Johannes Janssonius).[23] Het is de vraag of Siemienowicz wel wist wie of wat er achter deze uithangborden schuil ging, maar hij kende deze namen waarschijnlijk wel. Elsevier, Blaeu en Janssonius, alledrie met het 't Water (Damrak) te Amsterdam als adres, behoorden tot de drie belangrijkste uitgevershuizen van hun tijd; ze hadden een internationale allure. Alledrie hebben ze meerdere belangrijke werken over krijgskundige onderwerpen uitgegeven. Siemienowicz heeft waarschijnlijk bewust gekozen voor Janssonius of is daar terecht gekomen nadat hij zich tevergeefs tot andere grote uitgevers als Elsevier en/of Blaeu had gewend.
Janssonius is eerst en vooral bekend vanwege zijn atlassen. Het betreft hier dan ook dé Johannes Janssonius (1588-1664), de bekendste van de drie Jansonii met de voornaam Johannes.[24] Zijn omvangrijke uitgavenfonds over de periode 1613-1664 telt daarnaast een behoorlijk aantal belangrijke krijgskundige en -geschiedkundige werken.[25] Voorbeelden van werken in eerstgenoemde catagorie zijn Samuel Marolois' Geometrie, Perspective, Architecture en Fortification, die zowel separaat als gebundeld in diens bekende verzamelde werken Opera mathematica vele malen door Janssonius opnieuw werden gedrukt. In 1624 verscheen bij Janssonius Simon Stevins Sterckten-bouwingh en in 1653 het standaardwerk Le mareschal des logis, contenant la charge & parties requises a la personnen d'un mareschal de camp general, tant pour la cavallerie, que l'infanterie van de hand van David Solemne. Ten slotte gaat Janssonius bijvoorbeeld schuil achter het anoniem verschenen, maar, door vooral de vele platen, vermaarde werk Withelm en Maurits van Nassau, printen van Orangien, haer leven en bedrijf. By een liefhebber der historien (1651) [zie afb. 1]. Naast dit boek van Isaac Commelin gaf hij verschil-lende keren de soortgelijke bekende (krijgs)historische werken uit van de hand van Van Meteren en Strada.

Siemienowicz' boek misstond dus niet in Janssonius' fonds. Behalve het onderwerp, hebben voornoemde boeken ook gemeen dat ze rijk zijn geïllustreerd met gravures. Wat betreft het graveren van prenten had Janssonius bij uitstek veel expertise gezien zijn kartografische uitgaven. Hiervan heeft Siemienowicz' boek duidelijk geprofiteerd. Het onderwerp vraagt om verduidelijking in beeld en zijn boek viel of stond bij goede platen.
Het belang van beeld naast tekst in krijgskundige werken wordt onderstreept door het feit dat Siemienowicz zelf verantwoordelijk was voor het tekenen van de illustraties, zoals het een officier in zijn tijd betaamde.

Amsterdam 1650
De eerste uitgave van Siemienowicz' boek verscheen dus in 1650 bij Janssonius. Om de bibliografische geschiedenis van de vertalingen van het boek beter te kunnen begrijpen, volgt een omstandige beschrijving van de onlangs door het Legermuseum verworven eerste druk.
Het boek is uitgegeven in folio. De Latijnse titel op de faux-titre en het gegraveerde titelblad, die beide onderdeel uitmaken van de collatie,[26] luidt: Artis magnae artilleriae en vervolgens pars prima [zie afb. 2]. Dit laatste is misleidend, want dit is alles wat van Siemienowicz' hand was. In nummer 27 van Armamentaria werd ten onrechte gesteld dat bij het boek Artis magnae artilleriae pars prima nog /ten minste) een tweede deel hoort en dus incompleet is.[27] Er is uiteindelijk wel een tweede deel uitgekomen, op initiatief van de uitgever van de Duitse vertaling, die in 1676 in Frankfurt verscheen en daarmee werd aangevuld, maar voor dit boek is Siemienowicz niet verantwoordelijk.
Het boek bevat geen typografische, maar een gegraveerde titelpagina.[28] Dit soort versierde titelpagina's, met uit het zestiende-eeuwse Italië overgewaaide barokke stijlelementen, vond in de loop van de zeventiende eeuw algemeen ingang. In dit geval is er voor gekozen om de titel te plaatsen in de opening van een portiek. Dit is een veel voorkomende compositie waarbij de lezer als het ware door een (muzen)tempel het boek binnentreedt. De graveur was Jacob van Meurs (1619-1680), die zich in 1649 te Amsterdam vestigde als uitgever en boekhandelaar.[29] Van Meurs was net als Janssonius afkomstig uit Arnhem. De samenwerking tussen deze twee is waarschijnlijk geen toeval.
Na de titelpagina volgt een opdracht aan aartshertog Leopold Willem van Oostenrijk (1614-1662), van 1647 tot 1656 landvoogd voor de Spaanse koning in de Zuidelijke Nederlanden.[30] De opdracht aan deze persoon is opmerkelijk, maar wel begrijpelijk als wordt bedacht dat de Republiek in 1648 tot een vredesbestand met Spanje was gekomen, terwijl Leopold Willem nog oorlogsgezind was. Hij ondernam verschillende, als gevolg van geldgebrek en een gebrek aan manschappen, vergeefse pogingen om de oorlog met Frankrijk - dat de afzonderlijke vrede tussen Spanje en de Republiek niet kon waarderen - te beëindigen.[31] Bovendien kon Spanje in de persoon van Leopold Willem sinds de beëindiging van de twee-frontenoorlog alle aandacht op Frankrijk richten.[32] Ten slotte was hij een liefhebber van alchemie,[33] hetgeen Siemienowicz als pyrotechnicus wellicht tot de verbeelding zal hebben gesproken.
De opdracht wordt gevolgd door een uitvoerig bericht aan de lezer. Volgens dit ad lectorum moesten de tweeëntwintig platen die dit boek, in tegenstelling tot de vele zeventiende-eeuwse boeken met een versierde titelpagina daarnaast bevatte, niet bij elkaar of willekeurig in het boek gebonden worden, zoals vaak wordt aangetroffen, maar op twintig verschillende plaatsen. Slechts op twee plaatsen moesten twee platen naast elkaar worden geplaatst.[34] De platen zijn, in tegenstelling tot de gegraveerde titel, noch voorzien van de naam van de inventor noch van de graveur. Het ligt voor de hand dat Siemienowicz respectievelijk Van Meurs hiervoor eveneens verantwoordelijk zijn [zie afb. 3-5].

Het werk is vervolgens opgedeeld in vijf 'boeken' of hoofdstukken, die elk bestaan uit een wisselend aantal paragrafen. De hoofdstukken handelen achtereenvolgens over kaliber maten (I, p. 1-60), de samenstelling en vervaardiging van (bus)kruit en andere grondstoffen van vuurwerk, lonten, et cetera (II, p. 61-91), raketten (III, p. 92-120), projectielen (IV, p. 120 [= 121]-221) en ten slotte over allerhande machines (V, p. 222-283).
Het nawerk van het boek bestaat uit een epiloog, een excusatio (errata), en een inhoudsopgave. Exclusief de lijst met (zet)fouten en de inhoudsopgave telt het boek daarmee tweehonderdvierentachtig pagina's.
De waarde van Siemienowicz' boek ligt besloten in zijn poging om voor het eerst de basiskennis op het gebied van de artilleriewetenschap en de vuurpijlen/raketten (zowel voor militaire als civiele doeleinden) te schetsen én te toetsen en gegevens uit tot dan toe verschenen werken te compileren. Twee elementen waren hierbij van essentieel belang: literatuurstudie en verificatie door middel van experimenten. Hij bestudeerde circa tweehonderd artilleristische en vijfentwintig pyrotechnische werken en bracht de gevonden theorie door beproevingen in de praktijk en berichtte daar ten slotte over.

Van Frankfurt tot Londen
Het militaire boek wordt door veel militairhistorici niet alleen veronachtzaamd, er is zelfs stellig beweerd dat de wetenschappelijke waarde van veel militaire literatuur waaruit de zeventiende-eeuwse krijgsman zijn kennis kon putten geen bijzonder grote wetenschappelijke waarde had.[35] Het gevaar van dit soort ongenuanceerde stellingen, is dat ze een eigen leven gaan leiden, terwijl niet of nauwelijks onderzoek is gedaan naar vakliteratuur van en voor militairen in welke periode dan ook. Uiteraard was praktijkervaring van groot belang, maar deze boeken waren dan ook voornamelijk bestemd voor degenen die veel minder met de harde werkelijkheid te maken kregen. Voor hen kon veel militaire literatuur wel degelijk wetenschappelijke waarde hebben. Daarnaast werd er onderscheid gemaakt tussen literatuur voor theorie en praktijk.
De waarde van het werk van Siemienowicz komt onder meer tot uitdrukking in de vertalingen. In 1651, 1676 en 1729 verschenen achtereenvolgens een Franstalige, een Duitstalige en een Engelstalige en in 1730 nogmaals een Duitstalige uitgave van dit boek.
Het Legermuseum bezit naast de eerste druk, drie exemplaren van de Franstalige uitgave, waarvan er wat betreft de zogenoemde exemplaargebonden gegevens geen een identiek is, en de twee 'Duitse' uitgaven. Van de drie Franstalige uitgaven van het Legermuseum maken er twee deel uit van de voormalige bibliotheek van het ministerie van Oorlog. Afgaande op de eerste gedrukte catalogus van genoemde bibliotheek was reeds vóór 1850 een exemplaar van de Franstalige uitgave aanwezig.[36] Een van de exemplaren van het ministerie was ooit het eigendom van kolonel de Veye de Burine, wiens (vak)bibliotheek klaarblijkelijk bij het ministerie terechtkwam. Het derde exemplaar bevindt zich in de sinds 1913 opgebouwde museumbibliotheek.
De Duitstalige uitgave uit 1676 maakt sinds 1933 eveneens deel uit van laatstgenoemde bibliotheek en betreft een schenking van F.A. Hoefer,[37] de oprichter van het Legermuseum. De tweede uitgave in het Duits uit 1730 kwam terecht in de bibliotheek van het ministerie nadat in 1841 het Departement van den Grootmeester der Artillerie bij het ministerie van Oorlog werd ondergebracht .[38] In de bibliotheek van de Koninklijke Militaire Academie in Breda is ten slotte de uiterst zeldzame Engelstalige uitgave aanwezig. Aan de hand van deze exemplaren en uitgaven kan de bibliografische geschiedenis van dit boek worden geschetst. Daarnaast lenen ze zich uitstekend om de usances in de wereld van de uitgeverij in de zeventiende en achttiende

eeuw (beter) te leren kennen; alle uitgaven tonen overeenkomsten of continuïteit en er zijn vele (exemplaargebonden) verschillen binnen een uitgave te ontwaren.

Grand art d'artillerie
De Franse vertaling die verscheen in 1651 is eveneens uitgegeven door Janssonius. Het vertaalwerk kwam voor rekening van Pierre Noizet 'macerien'. Dit is eveneens een uitgave in folio en ze is, het in de koperplaat aangepaste jaar van uitgave daargelaten, voorzien van dezelfde gegraveerde titelpagina als de eerste, Latijnse, uitgave, die eveneens onderdeel uitmaakt van de collatie. Het boek heeft, los van een faux-titre,[39] geen typografische titelpagina. De Franstalige titel Grand art d'artillerie kan zowel worden ontleend aan de faux-titre als aan een bedrukt 'etiket' op de gegraveerde titelpagina. Dit zogenaamde etiket is aangebracht op het gedeelte waar de oorspronkelijke Latijnse titel staat. Zodoende kon de gegraveerde titelpagina opnieuw worden gebruikt voor anderstalige uitgaven [zie afb. 6]. Dit werd overigens niet consequent gedaan, althans niet bij het exemplaar van kolonel De Veye de Burine. Dat exemplaar heeft daarnaast een afwijkende fauxtitre, dat wil zeggen: gedrukt met een eerder of een nieuw zetsel. De rest van de tekst van de drie exemplaren komt met elkaar overeen. Op de gegraveerde titelpagina stond ook Latijnse tekst die bij de Franse uitgave, voor zover bekend, niet werd afgeplakt dan wel in de plaat gewijzigd. Het betreft het motto, het impressum, en de namen van de inventor (ontwerper) en de graveur.
Janssonius' Franstalige uitgave is op dezelfde manier ingedeeld als de Latijnse uit 1650. Het 'Excuse au Lecteur' en de opgave van de plaatsen waar de platen zouden moeten worden gebonden, volgen hier echter direct na de veel uitgebreidere opdracht. Het uitgebreide 'ad lectorum' in de uitgave uit 1650 heeft plaats moeten maken voor een lofzang op prins Willem Frederik van een kleine vier pagina's.
Het lijkt opmerkelijk dat Leopold Willem een jaar later plaats moest maken voor de 'Tres illustre et tres excellent-Seigneur-Monseigneur' Willem Frederik (1613-1664), een zoon van Ernst Casimir graaf van Nassau en van Sophia Hedwig hertogin van Brunswijk-Wolfenbuttel, en stadhouder van Friesland en Groningen en Ommelanden. Het boek bleef inhoudelijk namelijk hetzelfde. Siemienowicz heeft Willem Frederik echter waarschijnlijk van nabij meegemaakt tijdens het eerder genoemde beleg van Hulst in 1645.[40] Daarnaast werd Willem Frederik, die was gehuwd met de dochter van prins Frederik Hendrik en Amalia gravin van Solms, in 1648 aangesteld als meester-generaal van de artillerie.[41] Zijn bibliotheek bevatte naast theologische vooral onder meer militaire werken, zoals De Artillery-konst.[42] Het boek van Siemienowicz zal een welkome aanvulling voor diens bibliotheek geweest zijn. [zie afb. 7).

Vollkommene Geschütz-Feuerwerck und Büchsenmeisteren-Kunst
In 1676 kon klaarblijkelijk buiten het mecenaat om een Duitse vertaling zonder opdracht worden uitgegeven. De vertaling van deze (folio-)uitgave kwam voor rekening van Thoma Leonhard Beeren. Daarnaast kwam de 'Stuckhauptman' Daniel Elrich uit Frankfurt er aan te pas, die verantwoordelijk was voor de aanvulling met 'eiasem ganzen Neuen Theil'.
Het hoofddeel van de hand van Siemienowicz wordt, voor het eerst in de geschiedenis van dit boek, voorafgegaan door een typografische titelpagina die is gedrukt in zwart en rood. Deze uitgave kwam voor rekening van Johann David Zunner in Frankfurt, aldus diens impressum en fraaie drukkersmerk op genoemd titelblad [zie afb. 8].[43] Voorafgaand aan Zunners typografische titelpagina wordt echter de gegraveerde titelpagina van Janssonius aangetroffen en het boek bevat tevens alle platen uit de Amsterdamse uitgaven! Zunner had met het oog op deze uitgave klaarblijkelijk de drukplaten van Janssonius, die tot 1664 heeft gewerkt, opgekocht. De

gegraveerde titelpagina werd voor Zunners uitgave op vrij grove wijze in de plaat aangepast. De Latijnse titel en het impressum werden verwijderd en vervangen door de Duitse titel respectievelijk het adres van Zunner [zie afb. 9]. Het Latijnse motto en de namen van de inventor en de graveur bleven behouden. Ofschoon Zunner over de koperplaten van Janssonius beschikte, weerhield hem dat er niet van om het boek daarnaast te voorzien van maar liefst zesentwintig nieuwe platen.[44] Deze waren bedoeld ter illustratie van het genoemde nieuwe deel van de hand van Daniel Elrich. De kwaliteit van deze platen ligt in artistiek opzicht echter beneden het peil van de andere [zie afb. 10]. Dit geldt ook voor de nieuwe gegraveerde titelpagina die voorafgaat aan Elrichs aanvulling [zie afb. l 1]. Oók Elrichs bijdrage heeft nogal wat kritiek te verduren gekregen. Hij werd door Zunner, `Burger und Buchhändler', benaderd om het geplande tweede deel van Siemienowicz, dat wegen allzufrühzeitigen Todfalls [...] nicht an des Tages-Licht kommen ist,[45] voor zijn rekening te nemen. Het tweede deel is dus niet van de hand van Siemienowicz, zoals wel is verondersteld, maar postuum uitgegeven.[46] Daarmee wordt hij echter tekort gedaan. Elrichs bijdrage biedt, met uitzondering van zijn eerste `boek' of hoofdstuk, niets nieuws, maar herhaalde veeleer wat Siemienowicz had geschreven en werkte dit nader uit. Daarnaast voerde hij verouderde kennis aan; Elrichs eerste boek is grotendeels gebaseerd op het reeds honderddertig jaar oude Kriegsbuch van Reinhard Graf zu Solms (1491-1562). Het oordeel van Max Jähns luidt: Der zweite Teil der grossen Artilleriekunst ist also des ersten in keiner Weise wurdig.[47]
In 1730 verscheen bij de erven van David Zunner in Frankfurt een tweede uitgave van de Duitse vertaling. Ook deze bevatte de platen van Janssonius en daarnaast de nieuwe platen ter illustratie van de aanvulling van Elrich. De moeite om wederom de gegraveerde titelpagina in de koperplaat aan te passen was echter niet meer genomen. Er werd wel een nieuwe typografische titelpagina met het juiste impressum en jaar van uitgave gemaakt [zie afb. 12]. Op het eerste titelblad staat dus 1676 en op het tweede, het juiste, 1730 als jaar van uitgave vermeld.

The great art of artillery.[48]
In 1729 verscheen een Engelstalige uitgave vertaald door George Shelvocke, getiteld The great art of artillery [zie afb. 13]. Het betreft wederom een uitgave in folio. Als niet bekend was geweest dat de Duitse confrater Zunner in Frankfurt nog altijd over de originele koperplaten van Janssonius beschikte - laatstgenoemde uitgave uit 1730 is daarvan een bewijs -, zou gemakkelijk kunnen worden aangenomen dat deze ook voor de platen in de Engelstalige uitgave zijn gebruikt. De Londense uitgever J. Tonson liet alle tweeëntwintig platen echter exact door de graveur P. Fourdrinier kopiëren. Dit geldt zelfs voor de graveerde titelpagina naar het ontwerp van Siemienowicz. Daarnaast bevat ze een typografische titelpagina in zwart en rood. De Engelstalige uitgave is verreweg het best verzorgd van alle uitgaven. Het boek doet, zoals typerend is voor het Engelse boek, modern aan en laat details zien als versierde kapitalen, sierranden en vignetten. Shelvocke was van mening dat *the French Translation is now groven verg obscure and obsolete; and what contributes to make it almost Unintelligible in many Places, it is the most Carelessly-printed Book I ever save, scarce a page of it being free from gross Typographical Errors.*[49]

The Father of Sound and Intelligent Pyrobolists
Volgens George Shelvocke zijn er enkele duizenden exemplaren van de editio princeps in het Latijn van Siemienowicz' werk in omloop gebracht.[50] Hij slaagde er begin achttiende eeuw echter al niet meer in om een Latijnse uitgave te bemachtigen. De boeken zouden grotendeels in Polen berusten, alwaar het Latijn een universele taal was en veel professoren in de pyrotechniek actief waren. Vooral siervuurwerk was er erg in .[51]

Meer informatie over oplagecijfers is niet voorhanden. Al dan niet gewijzigde herdrukken en vertalingen van een werk kunnen daarnaast een belangrijke indicatie zijn voor de eventuele populariteit of wetenschappelijke waarde van een geschrift. Zolang hiervan geen betrouwbare oplagecijfers bekend zijn blijft de waarde van dergelijke informatie echter indicatief. Het is daarom daarnaast van belang informatie te verzamelen over de receptie van het werk.
De meeste lof krijgt Siemienowicz toegedicht van Shelvocke in het woord vooraf van zijn vertaling, die hem aanduidde als the Fathex of Sound and Intelligent Pyrobolists.[52]
In het boek L'art de jetter les bombes van François Blondel, waarvan de eerste uitgave verscheen in 1683, werd in hoofdstuk VIII aandacht besteed aan Siemienowicz' werk. Blondel oordeelde - op basis van de Latijnse uitgave uit 1650 (!) - dat Siemienowicz à recherché avec un soin incroyable ce qui pouvoit appartenir à ce sujet, dopt il a fait un excellent livre.[53] Aan het vervolg dat Elrich toevoegde aan de Duitse vertaling wordt meer aandacht besteed. Ook, of juist, Blondel is hier niet over te spreken. In zijn hoofdstuk (IX) `Pratique de Daniel Elrich examinée' schrijft hij genuanceerd Ce n'est pas qu'il ait beaucoup de bonnes choses dans cet Ouvrage; mais au sujet des Bombes, il n'y a riep qui puisse nous satisfaire.[54]
Commentaar van specialisten op bepaalde delen van het boek was te verwachten. Dit geldt ook voor Fregier, auteur van het boek Traité des feux d'artifice pour le spectacle. ... uit 1747. Hij schreef:

Je cherchai inutilement un Traité particulier sur les Feux de joye, je ne trouvai que quelques introductions mêlées dans ceux des Feux d'Artifice pour la guerre, faits pas Malthus & Hanzeler, & dans les récréations Mathématiques des Henrion, lesquelles n'étoient pas suffisantes pour satisfaire ma curiosité. J'en trouvai au contraire de si amples dans le grand Art de l'Artillerie de Casimir Siemienowicz, qui fatigué de la prolixité de ses Jongs discours, souvent encore melés de digressions, je travaillai à faire un recueil de tout ce qu'on en pouvoit tirer de meipeur pour la pratique, auquel j'ajoutai ce que les Auteurs dopt je wiens de panex, avoient écrit qui méritoit d'y avoir place.[55]

Frégier was dus niet overwegend negatief. Integendeel, zijn bezwaar lag meer op het stilistische dan op het inhoudelijke vlak.
Het positieve dat naar voren komt in deze al dan niet negatieve kritieken in boeken die lang na het boek van Siemienowicz verschenen, is dat het klaarblijkelijk een vaste plaats had verworven in de wereld van de artillerie en de pyrotechniek. Opmerkingen van de aard van Blondel zullen er, gezien de vele uitgaven van L'art de jetter les bombes in verschillende talen, in belangrijke mate toe hebben bijgedragen dat het door militairen werd aangeschaft en bestudeerd. Het maakte (bij voorkeur) deel uit van de desiderata van (artillerie)officieren en oorlogvoerenden.
Dit laatste blijkt bijvoorbeeld uit de lijst met 'aanbevolen' artillerieliteratuur in het boek Neue, Curieuse und vollkommene Artillerie, ... uit 1718 van Christoph Friedrich von Geiszler. Hierin wordt het boek als vierde in een lijst van zevenentwintig naar importantie geordende titels genoemd.[56] Nog interessanter is de vermelding in het militair-verlichte medium Magazin für Ingenieur und Artilleristen, herausgegeben von Andreas Böhm, waarin het in 1777 werd vermeld in het Versuch einer Artillerie-Bibliothek, worin die vornehmsten die Geschützkunst betreffenden Schriften in chronologischer Ordnung angezeigt Bind, in Kopenhagen, samengesteld door Joachim Michael Geusz.[57] Hoewel het wel vaker voorkwam dat militairen oude(re) vakliteratuur in hun boekenkast hadden staan,[58] was een exemplaar van Siemienowicz' boek in 1787 nog het eigendom van een overste Salisch van de Zwitserse Gardes, die het eerder voor vijftig stuivers op een verkoping had verworven.[59]

Een zekere wetenschappelijke waarde blijkt ten slotte uit het feit dat de Engelse vertaling is geëntameerd door kolonel Armstrong, toenmalig inspecteur-generaal van het geschut van de Engelse koning.[60]
Rest de vraag door welke militairen het boek geraadpleegd werd; over de oplage is immers vrijwel niets bekend. Daarnaast was Siemienowicz' boek een kostbare uitgave die lange tijd uitsluitend in het Latijn en Frans voorhanden was. Het feit dat meer eenvoudige boekjes wel in het Nederlands werden vertaald impliceert dat er onderscheid moet worden gemaakt tussen (kostbare) Latijnse en Franse werken voor (hogere) officieren en de oorlogvoerenden zelf en eenvoudige werkjes in de landstaal voor het gemeen. Dit laatste betekent tegelijkertijd dat er waarschijnlijk meer gelezen werd dan over het algemeen wordt aangenomen. In F.H.W. Kuypers' omvangrijke en waardevolle Geschiedenis der Nederlandsche artillerie van de vroegste tijden tot heden (vier delen plus atlas, Nijmegen 1869-1874) wordt gesteld dat de 'voorlopers van ons oud kanonniers-handboekje' moeten worden gezocht onder zeventiendeeeuwse handboekjes als Willem Claesz' Arithmetische en geometrische practyke der Bosschieterije, dat na 1641 nog vele malen werd herdrukt[61] De artillerie-wetenschap was te zamengevat en neergelegd in handboekjes, die, meestal uit vreemde talen overgebragt, in deze landen gedrukt en verspreid werden, aldus Kuypers.[62] Dit neemt uiteraard niet weg dat Siemienowicz' bevindingen doorsijpelden in allerlei soorten geschriften, het gaat tenslotte om de inhoud, niet om de verpakking. Een boek als dat van Blondel was wat dat betreft waarschijnlijk een goede intermediair.

Besluit
Grote belangstelling voor de Latijnse uitgave van Siemienowicz' handboek over de artillerie was, afgaande op onder meer Shelvocke, voor de uitgever Janssonius in hetzelfde jaar of in 1651 waarschijnlijk aanleiding om een Franstalige uitgave te verzorgen. De snelheid waarmee de Franse vertaling tot stand kwam is zelfs ten koste van de kwaliteit van de boekverzorging gegaan. Zowel de uitgave in het Latijn als in het Frans genoten in ieder geval nog lange tijd bekendheid in de wereld van de artillerie en de pyrotechniek.
In 1676 werd het boek in het Duits vertaald. Hier moet de vraag worden gesteld wat de aanleiding daarvoor was. Was dit primair de belangstelling voor en/of de verwachte afzet van het boek in de Duitse taal? Zunner kocht het boek vrijwel zeker met het oog op de belangstelling voor dit onderwerp en Siemienowicz' verhandeling in het bijzonder in het Duitse rijk. Hij spaarde kosten noch moeite. Naast de zorg voor de vertaling in het Duits, gaf hij Elrich de opdracht om een tweede deel te schrijven, dat hij voorzag van zesentwintig prenten. Ook kregen zowel deel een als twee beide een typografische titelpagina en een gegraveerde titelpagina.
De werkelijke belangstelling voor Siemienowicz' werk is enigszins meetbaar aan de hand van de Engelstalige uitgave in 1729 en aan de tweede Duitstalige uitgave die daar in 1730 op volgde. Tonson, de uitgever van The great art of artillery, beschikte niet zoals Zunner over koperplaten, maar moest een heel nieuw product leveren en deed dat met verve. Opvallend is ten slotte dat de erven van Zunner een jaar na de Engelse vertaling opnieuw hun Duitse vertaling uitbrachten. Zij wilden wellicht mee-eten uit de 'artilleristische ruif', hetgeen nog rond 1730 veel belangstelling voor het boek impliceert.

Noten

1 Zie over Gustaaf Adolf bijvoorbeeld: Güinter Barudio, Gustav Adolf der GroBe. Eiree politische Biographie (Frankfurt am Main 1982) en/of Trevor N. Dupuy, The military life 0f Gustavus Adolphus (New York 1968).

2 F.F. Blok, Nicolaas Heinsius in dienst van Christina van Zweden (Delft 1949) 62.

3 Blok, Nicolaas Heinsius, 63.

4 Idem, 63-64.

5 Idem, passim.

6 Volgens Ray Riling verscheen er in 1651 in Amsterdam (bij Janssonius ?) ook een Italiaanse uitgave. Hierover wordt echter volledig in het duister getast. Zie: Ray Riling, Guns and shooting, a selected chronological bibliography... (New York 1951) nr. 141, 22-23.

7 Cit. in: M. de Grewenitz, Traité de l'organisation et de la tactique de l'artillerie, et histoire de cette arme, depuis les temps les plus reculés du Moyen Age jusqu'a non jours (Parijs 1831) 48.

8 De Grewenitz, Traité, 49.

9 Cit. in: Michael Mieth, Artilleriae recentior praxis. Oder Neuere GeschutzBeschreibung Worinnen Von allen vornehmsten Haupt=Puncten der Artilleri Gründlich und ausfuhrlich gehandelt ... (Frankfurt, Leipzig 1684) 53.

10 Max Jähns, Geschichte der Kriegswissenschaften vornehmlich in Deutschland 77 17. und 18. Jahrhundert rum Auftreten Friedrichs des GroBen 1740. Geschichte der Wissenschaften in Deutschland, Band XXI. 2 (Repr.; New York, Hildesheim 1966) 1196.

11 Tadeusz Nowak, 'La technique des fusées en Pologne jusqu'a la moitié du XIXe siècle. Sources, problèmes et état des recherches', in: Witold Bieganski, Piotr Stawecki, Janusz Wojtasik [red.], Jadwiga Nadzieja voorbereiding van de publicatie, Histoire militaire de la Pologne. Problèmes choisis. Dissertations, études, esquisses. Institut d'Histoire Militaire Varsovie. Publié à l'occasion du XIIIe Congrès International des sciences hístoriques à Moscou (Août 1970) (Varsovie 1970) 69.

12 Zie: A. Ivaskjavicjus, Kazimir Semenovic i ego kniga `Velikoe iskusstvo artillerii. Cas pervaja' (Vilnius 1971) 63.

13 Zie over zijn persoon: Ivaskjavicjus, Kazimir Semenovic i ego kniga `Velikoe iskusstvo artillerii. Cas pervaja', 63-64 en Lucia Thijssen, r000 jaar Polen en Nederland (Zutphen 1992) 85.

14 Vriendelijke mededeling Jan Piet Puype.

15 C.M. Schulten, e.a., Nederland en Nassau-Dietz ('s-Gravenhage 1988) 50.

16 Zie over de legersamenstelling: W.H. Schukking, De vesting Hulst; haar beleg in 1645 en haar beteekenis als monument van geschiedenis en kunst (Z.p. [1934]) 15.

17 Cit. in: Mémoires de Frédéric Henri prince d'Orange. Qui contiennent nes Expéditions Militairen depuis 16u jusquà l'Année 1646 (Amsterdam 1733) 358.

18 Schukking, De vesting Hulst, 28.

19 Idem, 26.

20 Ivaskjavicjus, Kazimir Semenovic i ego kniga `Velikoe iskusstvo artillerii. Cast pervaja', 63.

21 Ibidem en Thijssen, 1000 jaar Polen en Nederland, 85.

22 Jonathan Israel, Radical Enlightenment. Philosophy and the Making of Modernity 1650-1750 (Oxford 2001) 127.

23 Deze Elsevier, Blaeu en Janssonius waren achtereenvolgens in Amsterdam werkzaam van 1638-1669, 1632-1673, 1613-1664. Zie: J.A. Gruys en Jan Bos [red], Adresboek Nederlandse drukkers en boekverkopers tot 1700 (Den Haag 1999) achtereenvolgens: 58, 32, 76.

24 Zie: Joh. Theunisz, 'Het boekdrukkersgeslacht Janssonius', Het Boek XXIV (1936-1937) 211.

25 De Short Title Catalogue Netherlands [STCN] bevat (d.d. maart 2001) zeshonderdzevenenzestig uitgavendrukken van Johannes Janssonius.

26 Hiermee wordt bedoeld dat de titelpagina - ondanks het feit dat het hier een gravure betreft - is meegenomen in de opbouw van het katernsignatuur van het boek en niet als een plaat buiten het eigenlijke boekblok mag worden beschouwd.

27 Zie voor deze bewering: J. Lenselink, 'Vuurwerk in de bibliotheek. Een selectie handboeken over vuurwerkproduktie', in: Armamentaria 27 (1992) 114. De bewering dat de Duitse aanvulling van Elrich niet aanwezig was bij het Legermuseum is eveneens onjuist.

28 Zie hierover bijvoorbeeld: Pierre Dumon e.a., Het geillustreerde boek in het Westen van de vroege Middeleeuwen tot heden. Catalogus (Brussel 1977) 106-113.

29 Zie: Eug. M.H. de Seyn, Dessinateurs graveurs et peintres des anciens Pays-Bas. Écoles flamande en hollandaise. (Turnhout z.j.) 253.

30 Casimiro Siemienowicz, Artis magnae artilleriae pars prima (Amsterdam 1650) fol. '3.

31 Zie hierover: Albert Waddington, La République des Provinces-Unies, la France & les Pays-Bas Espagnois de 1630 à 1650 Annales de l'Université de Lyon (Parijs 1897) deel II (1642-1650).

32 H. Houtman-Desmedt, 'De Zuidelijke Nederlanden na de vrede van Munster 1648-1678', in: Algemene geschiedenis der Nederlanden 8 (Haarlem 1979) 298-299.

33 Jonathan Israel, The Dutch Republic. lts rise, greatness, and fall 1477-1806 (Oxford 1995) 589, 651.

34 Siemienowicz, Artis magnae artillerrae pars prima, fol. "4.

35 Zie voor deze stelling: C.M. Schulten, J.W.M. Schulten, Het leger in de zeventiende eeuw (Bussum 1969) 91-92.

36 Catalogus der bibliotheek van het Ministerie van Oorlog (Breda 1850) 38.

37 Verslag omtrent het Nederlandsch Legermuseum over 1931 (Z.p. z.j.) 47.

38 Ongepubliceerde lezing over de geschiedenis van de bibliotheek van het Legermuseum en in het bijzonder van haar boeken van vóór 1801 door Louis Ph. Sloos, voorgedragen op de jaarvergadering van de Nederlandse Boekhistorische Vereniging, Delft 9 juni 2001. Ook de uitgave uit 1730 is opgenomen in de eerste gedrukte catalogus van het ministerie van Oorlog, zie: Catalogus der bibliotheek van het Ministerie van Oorlog.

39 Dit is de, in de meeste gevallen verkorte, titel 0p een blad (direct) voorafgaand aan de titelpagina. De Latijnse uitgave uit 1650 heeft, voor zover bekend, geen faux-titre.

40 Zie voor deze stelling: Schulten e.a., Nederland en Nassau-Dietz 50, herhaald in: Luuc Kooijmans, Liefde in opdracht. Het hofleven van Willem Frederik van Nassau (Amsterdam 2000) 303, noot 39.

41 J.K.H. de Roo van Alderwerelt, De Grootmeester en de Inspecteurs der Artillerie van de Koninklijke Landmacht. Met een inleiding betreffende de opperbevelhebbers en bevelhebbers van de Nederlandsche artillerie van 15G8 tot 1810, toegelicht met gegevens omtrent de samenstelling van het wapen (Z.p. 1939) 18, 30-31.

42 Kooijmans, Liefde in opdracht, 184-186.

43 Zunner liet het boek drukken door Henrich Friesen.
44 J.R. Partington geeft zevenentwintig platen op, hetgeen waarschijnlijk onjuist is. Zie: J.R. Partington, A history 0f Greek fire and gunpowder (Cambridge z.j.) 182-183, noot 139.
45 Casimiro Simienowicz, Daniel Elrich, Vollkommene Geschutz-Feuerwerck und Büchsenmeisterey-Kunst: ... (Frankfurt am Main 1730) folium [IIIr].
46 Zie hierover: Jähns, Geschichte der Kriegswissenschaften vornehmlich in Deutschland ..., II, 1198.
47 Ibidem.
48 Met dank aan de bibliothecaris van de Koninklijke Militaire Acemie, Mr. C.P.M. Terpstra, voor diens medewerking bij de fotografie van het boek.
49 Cit. in: Casimir Simienowicz, The great art of artillery (Londen 1729) woord vooraf van de vertaler George Shelvocke, p. III.
50 Simienowicz, The great art 0f artillery, III.
51 Ibidem.
52 Idem, II.
53 Cit. in: Blondel, L'art de jetter les bombes (Amsterdam 1699) 38.
54 Cit. in: idem, 40.
55 Cit. in: F[régier], Traité des feux d'artifice pour le spectacle. Nouvelle édition, toute changée, & considérablement augmentée (Parijs 1747) VIII.
56 Christoph Friedrich von Geiszler, Neue, Curieuse und vollkommene Artillerie, Wormoen Dasjenige, so in 40. Jahren bey 25. Belagerungen, 24. Eroberungen und 3. Bataillen ausgeübet worden, In Vier nachfolgenden Wissenschafften, Als: Büchsenmeisterey, Ernst-Feuer-Werckerey, Petarden und Miniren, angewiesen wind. Nebenst einem kleinen Anhang von Lust-Feuer-Wercken, Wie auch Schiff-Brücen, Worüber 2. halbe Canonen, nebst eioer Bataillon, jedoch geschloszen, zugleich passiren können. Selbst inventiret und vor dem Feind practiciret, mit deutlichen Figuren gantz kurtz doch alles aus dem Grunde aufgezeichnet und componiret (Dresden 1718) folia b1r-b4r.
57 Joachim Michael Geusz, 'IX. Versuch eioer Artillerie-Bibliothek, worm die vornehmsten die Geschutzkunst betreffenden Schriften in chronologischer Ordnung angezeigt find', in: Andreas Böhm, Magazin für Ingenieur und Artilleristen I (Lieszen 1777) 311.
58 Zie bijvoorbeeld: José de Kruif, Liefhebbers en gewoontelezers. Leescultuur in Den Haag in de achttiende eeuw. Bijdragen tot de Geschiedenis van de Nederlandse Boekhandel, Nieuwe Reeks, Deel IV (Zutphen 1999) 245.
59 Inscriptie in de uitgave uit 1651 in de collectie van het Legermuseum, signatuur CL P 0368. 60 Simienowicz, The great art of artillery, II.
61 F.H.W. Kuypers, Geschiedenis der Nederlandsche artillerie van de vroegste tijden tot heden II (Nijmegen 1871) 191.
62 Cit. in: Kuypers, Geschiedenis der Nederlandsche artillerie, 191.